

lenség, hogy az író »megfogantatja ennek a Bethlennek agyában a török kiűzés gondolatát«, igaza van, de ez a nyíltan politikai, világnézeti nehezítés, amivel ezt Alszeghy megállapítja, azt is jelzi, hogy ez a »jellemtörés« már a 30-as évek Móriczának, a népi forradalom felé tájékozódó Móricz hangváltásának tükrö, jele is. Nem a »jellemtörés«-re, hanem az e mögött rejlő politikai jelentésre szívesen fel Alszeghy: »Mi lett itt a történelem művelt Bethlenéből?« — Móricz valóban »saját hitteleit szeretné megbékéltetni a maga Bethlenével« — sőt: a saját maga Bethlenét önmaga előtt is korrigálja. A trilógia úgy zárul, hogy Bethlen ugyanarra az útra, a nagyalmú harcok útjára lép, amelyen Báthory elbukott, de amelynek távlatába már akkor is csodálattal tekintett.

VITA EGY JÓKAI-REGÉNYRŐL

I.

Jókai Mór: És mégis mozog a föld

1870. december 14-én a Hon című lapban Jókai új regénybe kezdett. Ez a regény az Eppur si mouve, És mégis mozog a föld.

Az író a reformkort előkészítő időszak nagyjainak a magyar nemzeti kultúra megteremtéséért vívott hősi harcát mutatja be ebben a művében, a nagyszerű és megvalósult kísérlet »az álló föld«, Magyarország megmozdítására. Természetesen nem véletlen, hogy Jókai a nemzeti kapitalizmus kialakulásának problémakörét nagy művészettel megszólaltató regényei, A Fekete gyémántok és az Aranyember között írta meg az Eppur si mouve-t. Ha az okot vizsgáljuk, amely vele 1871-ben ezt a regényt megírta, akkor írónk életművének egyik legvitatottabb kérdéséhez, Jókainak a valósággal való kapcsolatához érkezzünk el.

A regény témaválasztása ugyanis szoros kapcsolatban van a múlt század 70-es éveinek társadalmi viszonyaival, amint ezt Margócsy József írja (Gimnáziumi 1. osztályos tankönyv). Jókai látja a kibontakozó kapitalizmus silányságát, a velejáró élet színtelenségét, korruptségét, azt, hogy a nagy vállalkozások utáni hájszában elvesz az érdeklődés a nemzeti kultúra ügye iránt. Szembe is száll ennek a világnak a sivárságával. Igyekszik valami jobbat propagálni helyette a Fekete gyémántokban, és tagadja, ha romantikus módon is, de vitathatatlanul szembeszállva, ennek az életformának létjogosultságát az Aranyemberben.

És ugyanakkor követendő példaképet is tud adni korának. Az igazi hazafiság, a nemzet ügye iránti odaadás igazi szép példáját főhőse, Jenőy Kálmán alakjában. Egy minden nagyért és szépért, a nemzet felemelésének ügyéért önzetlenül lelkesedő, dolgozó, sőt lényegében életét is áldozó hős odaállítása az egészen másfajta célokkal, a vagyonszerzéssel, mint legfőbb életcélal áthatott publikum elé, az író tiltakozását jelzi kora viszonyai ellen.

A regény témaválasztását, Jenőy Kálmán alakjának megformálását ebben a viszonylatában, mint Jókai romanticizmusának egyik legpozitívabb megnyilvánulását kell számon tartanunk.

De érdekes ez az alak abból a szempontból is, mint Jókai kísérlete a típusalkotáásra. A regény elején Toldyhoz szóló ajánlásában írja: »Te tudni fogod... Hogy regényem hősének alakja nem egy ember volt ugyan: de tíz. Hogy e szenvedések, e lemondások Katona, Kisfaludy Károly, Kazinczy emléklapjai, s a kitartás, a hűség, a katasztrófa megannyi dicsőé!«

Tudatos törekvés tehát, hogy a reformkort megelőző időszak kulturális életének nagy alakjaiból egy mindnyájukra jellemző, mindnyájukat magábanfogaló alakot teremtsen. Ez sokban előnyére, de éppen a mű második felében a megvalósítás tökéletlensége miatt hátrányára is vált Jenőy Kálmán alakjának. Jókai főhőse rajzában a regény legnagyobb részében igen szerencsésen egyesíti a romantika pátoszatát a realista szemléletmóddal. Jenőyt nagy célokért küzdő ifjúnak mutatja be, aki barátaival egy nemzetet akar felrzni évezredek álmából, aki szakít egész életformájával, szakít osztályával, karrierjét, vagyonat, sőt szerelmét is feláldozza nagy céljának, a nemzeti irodalom megteremtésének szolgálatában.

S ez az alak mégsem egy félisten! Jókai érzékelhetővé tudja tenni, emberi közönségre tudja hozni egyéniségét. Ebben a regényben elhíhető fejlődés-rajzát tudja adni egy emberi élet alakulásának. Mert Jenőy Kálmán a regény elején még egyáltalán nem az a hős, aki már képes lenne vállalni a hivatást, amit maga elé tűzött. Nem több ő, mint egy szimpatikus, jellemes fiú, aki inkább kicsapatja magát a Debreceni Kollégiumból, minthogy kiadja a generációk során át az ifjúság által őrzött, és a nemzet valóban forradalmi hagyományait magában foglaló Csittvári Krónikát. De ugyanakkor félve megy haza nagyanyjához a kicsapatás után,

elpirul és zavarba jön az öt mustrálgató főispán előtt, amikor arról van szó, hogy az fölveszi-e magához jurátusnak. A fiatalabbak valóságos kisiús módján dühös Bálványdy báróra, de egyben imponál is neki a lényegében semmitérvő, de gavallér főúr könnyedsége, eleganciája. Kétségtelenül bájos és az alakot testközelségbe hozó részlet, amikor Jókai otthon, magányosan, szobájába zárkózva mutatja be alakját, amint éppen vív egy vaskályhával, mert elő, akarja készíteni önmagát arra; hogy bebizonyíthassa Bálványdy bárónak, »hogy van nálánál derakabb ember is a vilagon«.

És ezután is, csak lassan, buktatókon, megtorpanásokon keresztül tudja vállalni hivatását. A felmerülő akadályok pedig nem jelentéktelenek. Egy húszéves fiatalember életének egyik döntő mozzanata az asszonnyal való találkozás, a Csollánné iránti fellebbbanás, az ilyen első megtorpanás Kálmán életében.

A szorgalmas, szabadidejében a költészetnek élő Jenőyből, aki csakúgy dolgozik Korczánál, mint szegény barátja, Biróczy, egycsapásra léha divathős lesz, amikor Satory Katinkához kerül közel. A szép szalmaözvegy iránti szerelem mindent elfelejtet vele. Mulatós, kicsapongó fiatalemberré válik, aki, hogy a szépasszonyt Ostendébe kísérhesse, nem minden ingadozás nélkül, de mégis csak felvesz egy uzsorástól kétezer forintot lényegében azzal a kikötéssel, hogy tízezer fog helyette visszafizetni.

Ez Kálmán életének első nagy megpróbáltatása. Nem is tudna tán egyedül átvergődni rajta, ha barátai nem segítenék, ha Barkó Pál példája nem ösztönözné.

Utána még mindig nagyon távol áll attól, hogy az irodalomnak szentelhesse az életét. Még előbb le kell győznie magában a közeleti érvényesülés utáni vágyat, szakítania kell a nádori udvar fényes környezetével, a Decséry grófokkal, és ami számára a legfájóbb, nagy szerelmével Dorotheával.

De Jókai még ezt sem érzi elégnek. Elviszi hősét Olaszországba, festőművésszé teszi, hogy meghozassa vele a legeslegnagyobb áldozatot, lemondani a művészetéről a másik kedvéért.

És mindezek nem mennek simán. Az író tudja ábrázolni Jenő alakjában az emberi hibákat, gyöngeségeket, a nagy erények mellett, és ezzel képes életszerűvé tenni hősét. Például, amikor nagyanyja rábízta a döntést, hogy vagy úr lesz az ő akaratának megfelelően, vagy annak ellenére poéta, lényegében egy áthidaló megoldást választ: készül magasállású úrnak Decséryéknél és ugyanakkor szabadidejében próbál költő lenni. Nagy tragédiájának kudarca pedig úglátszik egészen elszakítja az irodalomtól és csak Bányaváryék, a színészet ügyét mindenáron szolgáló példája téríti őt vissza eredeti útjára.

Mint a felsorolt példákblól látható, Jenő jellemfejlődésének rajzában komoly realista tendenciák érvényesülnek. S az a tény, hogy ezek az Eppur si muove-ban nemcsak a mellékalakokban, hanem mint eddig láttuk, a főhős alakjában is megvannak, ezt a regényt Jókai egyik legjobb művévé teszi.

Érdekes Jenő alakjával kapcsolatban, hogy a regény cselekményének bonyolításában, a főhős sorsának alakításában, van valami szerkezeti hasonlóság a népmese cselekménybonyolításával. Az író ugyanis mindig nagyobbodó feladatok elé állítja hősét. A próbák, amelyek Kálmánnak át kell magát verednie, egyre nehezebbek. Először csak egy szép asszonnyal, azután egy fiatalemberről még ennél is sokkal nagyobb kísértést jelentő társadalmi érvényesülésről, majd igazi nagy szerelméről, Dorotheáról, s végül a festészetről kell lemondania, hogy eljuthasson céljához. Lehetetlen itt nem érezni valami hasonlóságot a népmesék hőseinek sorsával, akik szintén csak egyre fokozódó próbák árán valósíthatják meg feladataikat. És itt nem árt megállnunk egy pillanatra! A népmesék romantikus szerkesztőmódszere, az egyre fokozódó próbák motívuma ugyanis arra ad lehetőséget Jókainak, hogy ezekkel kapcsolatban Kálmán vívódásait bemutassa. A cselekménybonyolításnak tehát ez a lényegében népi módon romantikus volta együtt jelentkezik a realista lélekrajz igényével, sőt annak eszköze lesz.

Megvannak a realizmus elemei, megvan a típusalkotásra való törekvés, de azért mégsem mondhatjuk, hogy az »És mégis mozog a föld« realista regény. Miért nem? Mert Jókai nem képes ezeket a törekvéseket következetesen érvényre juttatni. Elsősorban a regény végén nem. Itt sajnos Jenő alakja elveszti életszerűségét. Jókai abban a törekvésében, hogy olyan alakot teremtsen, akiben benne vannak a reformkort előkészítő időszak nagyjainak összes kimagasló emberi értékei, a regény végén valóban túlidealizálja hősét. Tiltakozik például az olvasó valóságérzéke, hogy miután Kálmánt, mint Magyarországnak legnagyobb íróját látta, rövidesen mint Olaszország egyik legnagyobb festőjét lássa viszont. Az is igaz, amit Mikszáth mond Jókairól szóló monográfiájában, hogy Jenő nyomora a regény végén nem ébreszt részvétet, mert csak ki kellene nyújtania a kezét, a végén már semmiféle feltételhez sem kötött vagyon után és rögtön módjában állna megszüntetni azt.

Ugyanakkor a cselekmény egyenesvonalú előrehaladása is törést szenved. Ez szorosan összefügg Jenő alakjának elhalványulásával. Amilyen mértékben hanyagolja el és teszi vázlatossá Jókai Jenő jellemének kidolgozását, olyan mértékben fordít egyre több figyelmet

a regény tulajdonképpeni cselekményével igen kevés kapcsolatban levő epizódok (pl. Béni bácsi párizsi kalandjai) leírására.

Amiket a regény hibáiként elmondottunk, kétségkívül csökkenteni annak művészi értékét. Viszont amikor mindezeket megállapítjuk, nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy sok más téren ez a regény az író művészi és világnézeti fejlődésének igen jelentős állomása. Ragyogóan megnyilvánul például demokratizmusa abban, hogy milyen funkciót ad a regényben Tseresnyés uramnak, az egyszerű csizmadiának. Tseresnyés uram Jenőy után a legszimpatikusabb alak! Ő az egyetlen, aki mindvégig Jenőy mellett áll, aki anyagilag és erkölcsileg egyaránt támogatja. Hogy Jókai milyen nagyra becsüli alakját, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy vele mondatja el Jenőy számára a kor egyetlen helyes irodalmi programját. Ő az, aki felismeri, hogy Jenőy tragédiája bármekkora klasszikus érték is, nem a kor igényeit elégíti ki, hogy az élet hétköznapi figuráit kell a közönségnek a színpadon vizionálni, mert azokban látja önmagát, azok hibáin, fonákosságain nevetve, önmagát teszi majd jobbbá.

És Jenőy lényegében ennek az irodalmi programnak megvalósításával virágoztatja majd fel a magyar drámairodalmat.

Fontos ezenkívül még Tseresnyés alakjának vizsgálatokor megemlíteni, hogy Jókai benne, az egyszerű iparosban mutat be olyan emberi erényeket, amelyeknek gyakorlása a nemzet előrehaladásához vezet. Tseresnyés uramat érdeklik a közügyek, érdekli a haza sorsa. A maga kis lehetőségein belül mindent megtesz, hogy a haza gazdagabbá, szebbé választását elősegítse. Ingyen dolgozik az épülő új középületeknél, megvásárolja a megjelenő magyar könyveket, tapsol a magyar színészeknek s mikor szükség van rá, szívesen áldozza a maga filléreit közcélokra.

Lehetetlen nem éreznünk az óriási ellentétet, amikor ezt az embert összehasonlítjuk Bálvándy báróval. A gazdag arisztokrata, akinek ezerszer annyi módja lenne, hogy munkálkodjék hazája előrehaladásán, teljesen negatív figuraként jelenik meg a regény lapjain. Bálvándy nem érdekli semmi más, mint országra szóló tréfák, könnyelmű széptevések. Színészpártolása sem egyéb, mint saját maga megcsillogtatásának egyik lehetősége. Jókai teljesen elveti azt az utat, amin Bálvándy jár. Emberi melegség, tisztá, mély érzelmek nélkül való, önző világnak mutatja be az arisztokraták világát a Decséry család rajzában is. És ez nagy lépés előre az író társadalomszemléletének fejlődésében. Az ötvenes évek elején az arisztokrata még Kárpáthy Zoltánként jelenik meg, haladó társadalmi funkcióval. Most, a hetvenes években már körülbelül ugyanabba a korba helyezve, mint léha, semmittevő figurát tartja számon. És ugyanakkor egy egyszerű iparos nagy erkölcsi fölényben van vele szemben. A regény arisztokrácia szemlélete már azt bizonyítja, hogy Jókai végképp kiábrándul az arisztokráciával kapcsolatos ábrándjaiból és már valamit észrevesz abból is, amit húsz évvel később a Gazdag szegények-ben úgy fog megfogalmazni, hogy az igazán tiszta és becsületes emberi élet csak a szegények világában található meg.

És éppen Jókai itt megnyilatkozó demokratizmusának jelentőségét nem vette, vagy nem akarta észrevenni Gyulai Pál, amikor a Tseresnyés uramnak juttatott nagy szerepet kifogásolja. Rossznak tartja a mű egész környezetrajzát is, mert nem foglalkozik például az Akadémia felállításával, a reform-országgyűlés teremtette légkörrel. Helyteleníti, hogy magányosan ábrázolja Jenőyt, akit nem támogat az irodalmi közvélemény, az Auróra-kör stb. az irodalom megteremtéséért vívott harcában. A regény környezetrajzával kapcsolatban ez az elítélő magatartás lényegében napjainkig fennmaradt irodalomtörténetünkben, ezért néhány szót feltétlenül szólnunk kell erről.

Kétségtelen, hogy Jókai nem adja a kor politikai, társadalmi arculatának teljes képét. Összefüggés az azzal, hogy amint már fentebb megállapítottuk, a főhős jellemrajza vázlatossá és elnagyolttá válik éppen akkor, amikor elérkezik pályájának arra a szakaszára, amelyben maradéktalanul az irodalom megteremtésének szenteli életét. Azonban valamit nem szabad figyelmen kívül hagynunk! Azt, hogy Jókai azokat a nehézségeket akarta ábrázolni a regény alapeszméjéből következőleg, amelyek az új magyar irodalom megteremtői előtt valóban megvoltak. És azt hiszem, itt nem túloztam! Mert gondoljunk csak Csokonai nyomorgására, Kisfaludy Károly hallatlan nélkülözésére, arra, hogy maga az Auróra is deficittel zárult, hogy a Bánk Bán szerzőjét elhallgattatta kora közönye és megnemértése, és rögtön nem fogjuk túlozottnak látni azokat a nehézségeket, amelyeket Jókai főhőse útjába gördített.

Ami pedig az Akadémia szerepét illeti, amelynek regénybeli szerepét Gyulai szintén hiányolja, ahhoz csak annyit: ne felejtjük el, hogy az Akadémia megalapítása után körülbelül még húsz évvel is egy egyszerű iparosember tette lehetővé Petőfi verseinek megjelenését.

Nem hamisította meg hát a valóságot Tseresnyés alakjának rajzában Jókai, és nem csökkentette az Akadémia jelentőségét sem. Mert a XIX. század magyar irodalmának első úttörői Csokonai, Katona, Kisfaludy Károly — a Jenőy Kálmán alakjához szolgáló legfőbb

minták — életében valóban nem volt több jelentősége az Akadémiának, mint amennyit Jókai ábrázolt.

Az *Eppur si muove* az író egyik legjobb műve abból a szempontból is, hogy ragyogó, költői szépségű, természetleíró művészete itt telítődik a hazafiasság pátoszával. Az Oltár sziklabércéről a szemlélő elé táruló táj szépségének ábrázolása nemcsak a regény sikerült művészi betéte. Benne Jókai azt is kifejezi, hogy melyik oldalon áll akkor, amikor azokról az emberekről van szó, akik ennek az országnak a lakói. Mert midőn bemutatja a hatást, amit a hazai táj szépsége a költőre és színészre tett, érzékeltetni tudja, hogy ezeknek az embereknek a »szerelme a földhöz« az igazi hazaszeretet. Hogy amikor ők magukénak érzik ezt az országot, magukénak érzik a nép szívét is. Hogy az ő hazaszeretetének olyan, amelyről a földbirtokos bárónak fogalma sem lehet, mert ő csak azt látja a hazából, ami az övé, a füst-pénzt, meg a jobbágyok véres verítékét. És erti az olvasó, hogy a hazát szeretni csak Bányaváry és Jenőy áldozatos módján lehet igazán.

A fenti jelenet egyébként arra is jó példának szolgál, hogy milyen tökéletesen tudja a nyelvi eszközöket a téma szolgálatába állítani. Az Oltár sziklabércén a szereplő ajkán megszólaló egyszerű retorikus nyelv a legnagyobb mértékben adekvát, a helyzethez, a hangulathoz és Jókai nagy nyelv művészetét dicséri.

Mindent összevéve megállapíthatjuk, hogy az *Eppur si muove* művészi értékei alapján méltán foglal helyet a nemrég megindult és Jókai legjobb műveit magában foglaló válogatott Művek sorozatban.

Közvetlenül az 1954-es kiadásról szólva¹ örömmel kell üdvözlőnünk, hogy a regényben, — mint az egész sorozatban mindenütt — a modern helyesírási alapelveknek megfelelően olvashatjuk Jókai szövegét. A mai olvasók számára ez megkönnyíti a műélvezetet és feltétlenül hozzájárul ahhoz, hogy az olvasóközönség könnyebben megérthesse az író. Feltétlenül helyeselnünk kell azt is, hogy a regény végéhez az idegen szavak jegyzet-szótárát mellékeltek. Ez ugyancsak segíti a szöveg megértését.

Sajnos, azonban néhol becsúszott egy-egy hiba. Az idegen szavak jegyzet-szótárában vannak téves adatok, pontatlan meghatározások, vagy a meghatározás, amit a szótár ad, nem azonos azzal az értelemmel, amelyben Jókai a szót használja. Például: a jegyzet-szótár szerint »adjunktus« = tanársegéd. Itt a szótár készítője kettősen téved. Részint azért, mert az adjunktus nem tanársegéd, hanem annál magasabb fokozat. Ezt fel kell tüntetni akkor, ha a szó mai egyetemi vonatkozású jelentését akarjuk kidomborítani. A főhiba azonban ott van, hogy Jókai az adjunktus szót itt távolról sem ebben az értelemben használja. Biróczy, Kálmán barátja szerepel mint Korcza fiskális adjunktusa. Ezen a helyen az adjunktus szó már ügyvédi diplomával, tehát mesterével azonos képesítéssel, de kisebb gyakorlattal rendelkező segítő társat jelent. Ugyancsak tárgyi jellegű tévedés, hogy a jegyzet-szótár a francia »disgrace« magyar megfelelőjének a »kegyvesztett« szót tartja. A valóságban disgrace = kegyvesztettség (tehát a fogalom, és nem a személy, aki a kegyvesztést elszenvedti). Nem tartom kielégítőnek azonkívül például, hogy a »Geographical Society«-t a jegyzet-szótár egyszerűen a »Földrajzi Társaság« megfelelőjének adja. Közlebbi magyarázatot kellene adni róla. Jókai ugyanis akkor, amikor Barkó Pált, mint a Geographical Society tagját említi, egyben azt is mondja, hogy Barkó Pál ekkor már világviszonylatban elismert tudós és felfedező, mert ez a társaság csak ezeket választotta tagjai közé.

Helyes volt a kötethez utószót csatolni. Itt elsősorban azokat az adatszertű ismereteket kapja meg az olvasó, amelyek segítségével be tudja illeszteni az *Eppur si muove*t Jókai életművébe. Kár, hogy ide is becsúszott egy, talán csak a pontatlan megfogalmazásból származó, de mindenesetre félreértésre okot adó mondat, amely megállapítja, hogy Jókai a kötetet 1870-ben írta és 71-ben jelentette meg a Hon-ban. Valójában Jókai 1870-ben csak a regény első fejezeteivel készült el. Mint újszólván minden regényét, ezt is folytatásokban írta, és a folytatások mindjárt meg is jelentek az újságban. A regény megírásának éve 1871.

K. Deme László

II.

Különvélemény az *Eppur si muove* ügyében

K. Deme Lászlónak az *Eppur si muove* új kiadásáról írt ismertetését folyóiratunk szerkesztője nekem küldte meg lektorálásra. Ugyanez időtájt ismertem meg kéziratban azt a terjedelmes bevezetést, amely Jókai regényének a Magyar Klasszikusok sorozatában tervezett új kiadása elé készült. Mindkét tanulmány a regény értékelésében olyan hagyományokat

¹Sajtó alá rendezte: Domokos Mátyás, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1954.

folytat, amelyek, Gyulai Pál elutasító bírálata ellenére, már a múlt században kialakultak, s bizonyos fokig a felszabadulás után még erősödtek is. Hagyományos volt Jókai e művének nemzeti eszmeiségét, újabban antifeudális célzatosságát kiemelni, s a művet, mint ahogy az új kiadás utószava is teszi, szerzője legnagyobb műveinek sorozatába iktatni be. Az új kiadás szerint: vele együtt A köszívű ember fia, Fekete gyémantok, Az aranyember: »Jókai romantikus írói alkotásának, idealizáló emberábrázolásának túlzásai ellenére e művei tükrözik a leg-
hívebben és a leghaladóbban koruk valóságát.« S a kiadás sajtó alá rendezője a kritikuskoknak is szemére hányja, hogy »irodalompolitikai elgotagságukban nem méltányolták eléggé a regény témaválasztását«. Deme László szerint a mű »Jókai romanticizmusának egyik legpozitívabb megnyilatkozása«, »Jókai egyik legjobb műve« stb.

A lektorálás egyszerű feladata újraébresztette bennem azokat a kételyeket és ellentmondásokat, amelyek ezzel az értékeléssel és szemlélettel kapcsolatban régóta élnek. Még emlékszem diákkoromból arra a csalódottságra, amelyet az Eppur si muove első olvasása keltett. Jenőy Kálmán alakja és sorsa már akkor hidegen hagyott, amikor Kárpáthy Zoltánra és Berend Ivánra rajongással és áhítattal tekintettem. Nehogy az egykori első olvasás, majd a későbbi futólagos találkozások benyomása tévútra vezessen, újból ellenőriztem magam, átolvastam a regényt, s megint csak odajutottam, hogy mast érzek, masként látom a mű jellegét és értékét, mint a közkeletű feltogas szól. Helytelennek tartottam ezt egyszerű lektorálási feladatnak tekinteni; véleményemet elhallgatni sincs kedvem akkor, amikor az ellenkező vélemények szélteben megjelennek. Így arra kértem folyóiratunk szerkesztőjét: közölje Deme László ismertetését, viszont adjon nekem módot arra, hogy a magam feltogását, mint kibővített lektori véleményt, az ismertetéssel egy időben nyilvánosságra hozhassam.

Természetesen nincs szándékomban Gyulai egykorú, igen súlyos vadjait megismételni (Gyulai Pál: Bírálatok, 100. sk.). Ő itt is, mint mindig, a maga következetesen felépített esztétikai elv-rendszerének magaslataról bírál, általános érvényűeknek tekintett normák alapján ítélkezik — ez pedig egy Jókai-jellegű íróval kapcsolatban annyit jelent, hogy kívülről közeledik hozzá, és meg sem próbálja önnön világának törvényei szerint megérteni. A jogot erre az esztétikai normákba vetett hite adja meg; karos is volna elvenni a bírálattól azt a jogot, hogy egyéni-életi, esetleg abszolútnak vélt mértékeket próbáljon alkalmazni. Csakhogy, mint a konkrét találkozások világosan mutatják, Gyulai normái és Jókai írói jellege annyira ellentétesek, hogy a kettő összeméréséből eljuthatunk ugyan Jókai hibáinak és hiányosságainak a kelleténél is bőségebb felismeréséig —, de alig-alig sejtjük meg azt, ami benne valódi, letagadhatatlan érték. En magam, ezzel ellentétben, azt akarom bizonyítani, hogy az Eppur si muove, írójának alkotásai közt saját mértékével mérve, tehetségének, költői világának saját jellegét tekintve is elhibázott alkotás —, és ennek megmutatására csak egyes részletekben hasznalom el Gyulai eredményeit. Nem szánom tehát döntő érvnek a történeti és lélektani hitelesség követelményét, amelyekre Gyulai a maga elemzését építi; az elsónél azért időzöm egy kicsit, mert Jókai maga is igényt tart (utószavában) a korhűsége —, az utóbbira pedig ki kell térnem, mert egyes mai kutatóink éppen Jenőy alakjában próbálnak modern lélekrajzot keresni. Lassuk tehát először e két szempontot.

Jenőy Kálmán író-életének részletmozzanatai, mint tudjuk, Csokonai, Kazinczy, Katona, Kisfaludy Károly életéből vannak összerakva — de nehéz eldönteni, mikor is élt pontosan ez a Jenőy. Jókai utalásai: »téliszázzaddal ezelőtt«, az 1820-as évekre céloznak; erre az évtizedre rögzíthető Kőrösi Csoma vándorlása (1819-ben indult el); Palatinus Pista gyermek-kora (István főherceg 1817-ben született); a »nógrádi felirat«, azaz voltaképpen Bars, Nógrád és más megyék tiltakozása Bécs törvénytelen adóbeszedési rendelete ellen 1822-ben (jubileumi kiadás I. 329). Van persze néhány olyan hivatkozás is, amely túlrug ezen az évtizeden: az első magyar operát, a Ruzicska-féle »Béla futása«-t, amelyet Bányaváry társulata játszik, 1833-ban mutatták be; a chartisták, akik ellen József nádor mennydörög (II. 83), 1838-ban szövegezték meg »charta«-jukat. De hát ennyi még szabad a történeti regényírónak, pláne olyan részletvonalokban, amelyek nélkül a korrajz ugyanúgy megáll. Ha a befejező mozzanatot, a nagy kolerajárványt vesszük, s 1831-ből visszaszámítunk 12 évet, odajutunk, hogy a cselekmény 1819-ben kezdődik, s lényegében 1831-ben ér Jenőy halálával véget. Ezen az alapon felújíthatnám Gyulai észrevételeit arról, hogy hiányzik a regényből a húszas évek magyar politikai és irodalomtörténetének valamennyi fontos mozzanata: 1825, az Akadémia alapítása, az Auróra-mozgalom stb. Vörösmarty és Kisfaludy Károly évtizede ez; igaz, hogy Vörösmarty »a hősköltemények most kiemelkedett költője«, aki »magánnevelő kilenc fiúgyermek mellett«, ottvan a Jenőy-bemutató után rendezett lakomán (II. 114), egyebet aztán nem is hallunk róla. Egyelőre azonban Gyulainak is meg tudok felelni. Az 1817-es drámapályázat, 1819, mint Kisfaludy Kőrösi sikerének évszáma, valamint a kultúrátlan élet sivár miliője inkább arra vall, hogy Jókai voltaképpen az 1810 és 1820 közötti évtizedet akarja ábrázolni. Gyulai nyugodtan mondhatná, hogy ez meg Kazinczy, a nyelvújítási harcok, Berzsenyi, a

fiatal Kölcsey évtizede, Jókaiából pedig úgy látszik, hogy Jenőy egymaga az egész magyar irodalom — de ebbe az évtizedbe helyezkedve mégis csökken az anakronizmus benyomása, s ilyen korcsúsztatás más íróval is megcsik, nemcsak Jókaiával; így ábrázolja pl. Tolnai a hetvenes évek Marosvásárhelyét a Bach-korszakbeli Nagykakasban.

Tehát a korrajzról lemondhatunk esetleg a hitelességnek olyasfajta akadémikuskodó megköveteléséről, hogy Jókai mutassa be az 1819-től 31-ig terjedő irodalmi korszakot műve háttérében, sőt, a fenti tisztázgatás után, akár az 1810 és 20 közti évek részletes korrajzaról is van bennünk némi hajlandóság lemondani. Azonban ez a lemondás nem terjedhet ki egyre: arra, hogy Jenőy Kálmán sorsa valóban tipikus magyar írórsors legyen, az írósnak e két évtized valamelyikében valóban meglevő társadalmi problematikájával. S ez az, amit Jókai tökéletesen hamis színben tüntet fel. Regénye az írórsorral kapcsolatban több veszedelmet, akadályt említ: a cenzúrát, amelyet szerinte alkalomadtán ki is lehet játszani, a »közönség« részvétlenségét, amelyet azonban egy paraszt-nábob (Tóth Máté) bőkezűsége és egy forradalmár-kispolgar (Tseresnyés uram) önelhaldozó gondossága pótol; de a cselekményből, Jenőy sorsából az a benyomásunk, hogy a legfőbb akadály: az arisztokrácia csábításai, amelyekkel a tehetséges nemesi fiatalokat (többnyire női szépséggel) behálózzák, írói hivatásuktól el akarják téríteni, politikai-nemzeti meggyőződésükből és hitükből ki akarják forgatni. Ez a beállítás jól illik Jókainak az arisztokrácia és a középnemesség viszonyáról az ötvenes évek végén kialakított szemléletéhez (lásd Nagy Miklós tanulmányát a Szegény gazdagokról, Irodalomtörténet 1955. 1.) — olyan íróról azonban nem tud a század egész első felének magyar irodalomtörténete, akinek csábító szirénje egy Dorothea grófnő »elefántcsontra festett« arca lett volna.

A plebejus Csokonai meg Katona aligha álmodhatott ilyen kegyről; ilyen társadalmi jellegű irodalmi probléma magyar földön talán soha nem volt. Mindössze az állapítható meg, hogy Jókai egyik kedves beállítását: a Berend Iván — Theudelinda — Angela — (esetleg a Zarkány Leon — Rafaela — Etelvár hercegnő —) együttest hangszerelte át irodalomtörténeti változatba. Hogy az ebbe a motívumba beleszórt politikai cselekvény-elmélet (az arisztokraták a juratusságon keresztül akarják a magyar nemesi fiatalokat most már a költészettől függetlenül megszélesíteni) történelmileg mennyire hiteles és tipikus, annak eldöntésére nem érzem magam hivatottnak.

Nem saját mértékével mérnénk Jókait akkor sem, ha a történeti hitelesség mellett a lélektani hitelességet is számonkérnénk tőle. E tekintetben olcsó az elmarasztalás, mégis kell neki némi teret engednem, mert bíráló-társaim dicsérrel emlegetik e regényben is Jókai jellemalkotó-képességét, a jellemfejlődés ábrázolását. Milyen igaz, teljes, sokoldalú jellem ez a Jenőy Kálmán, aki ime, nemcsak a nagy célok iránti lelkesedéssel van eltelve, hanem vannak emberi gyöngvéi is; aki meg-megbotolva, elfeledkezve és felébredve, csábításokat és kísértéseket legyőzve jut el nagy hivatása betöltéséig. Jenőyről így csak rózsaszín szemüvegen át nézve lehet nyilatkozni, de ezt bővebben majd alább, az eszmei tartalom elemzésével kapcsolatban óhajtom kifejteni. Egyelőre, néhány mellékalakon keresztül, arra szeretnék rámutatni, hogy Jókai, mint több más regényében, itt sem dolgozik okvetlenül köztöltő jellemeikkel; nála a jellem könnyen válik a cselekmény, a szerkesztés függvényévé, azaz a pillanatnyi igény szerint változóvá. Az Eppur si muove három szereplője is dokumentálja ezt: Borcska, aki a nemzet napszámából se szó, se beszéd nevetséges korhellyé, jó férjből Sátorj Katinka szeretőjévé, árva magyar teátristából (1830 táján!) külföldre csábított zsenivé válik. Bálvándyról azt mondja Deme László, hogy teljesen negatív figura, az arisztokraták önző, üres, erkölcsstelen világának megtestesítője. Igen, ezzel válik, amikor Jókainak, a Kálmánnal való rivalizálás okán, erre van szüksége; nem is nehéz ebben a második Bálvándyban a Jókai-sablont felismernünk (De l'Aisne Alfréd A lélekidomárban, a »szép Diegő« a Gazdag szegényekben, Salista őrnagy a Fekete gyémántokban stb.) — csak hogy Jókai nem így kezdte: Bálvándy előbb a magyar színészet mecénása, aki »oktatja a talentumos ifjakat, elviszi őket magával Bécsbe, hogy lássanak az udvari színházban művészi tanulmányi mintaképeket; bedobolja számukra a közönséget s költ a kiállítás pompájára egész szendvedéllyel.« (I. 133.) Vö. még lendületes védőbeszédét a színészet érdekében, a 147. lapon. Hány főúrunk volt, aki így támogatta a magyar színészetet? Hiszen irodalomtörténeti közhely, hogy a magyar színészetnek legnyomorúságosabb korszakában a megyék kis- és középnemesei meg a mezővárosok polgárai voltak a mecénásai, szemben az arisztokrácia kozmopolitizmusával, amely német színészeket és olasz operaénekeseket pártfogolt. A Pesti Magyar Színház — a későbbi Nemzeti is jellegzetes köznemesei alkotás — az operaépítést óhajtó arisztokraták ellenében! Ebben a minőségben nem is olyan negatív figura: »nemzeti típus, akiben egyesítve van a ragyogó magyar mágnás s a kóbor betyár« — mondja róla Jókai. — Dorothea grófnő jellemén meg a grófi udvar színváltozásain pedig lélekűvár legyen az, aki el tud igazodni: a grófnő többször is elkezd meg abbagygya az elhidegedést Kálmántól, végül aztán be is fejezi és

máshoz megy férjhez ; hol szerelmes leány, hol hideg arisztokrata — nem konfliktusban, hanem szépen egymásután. No de kiegyenlítésül Kálmán is átvedlik egyszer máról holnapra korhely bohémé ; azután szerencsésen elelejtí ilyen hajlamait.

De hagyjuk a bírálat olcsóbb fajtát ; mérjük meg Jókai művét a maga tehetségének és frői módszerének mérlegén. Igaz-e, hogy e művét egy eszme érdekében írta, s az eszmeifűtötte hősiesség levegője valóban uralkodik-e benne?

Természetes, hogy az irodalmi mű eszmeiségének elsősorban az ábrázolt életanyagon keresztül kell kisugározni. Milyen tehát az Eppur si muove életanyaga? A hangütésben (A csittvári krónika c. fejezetben) a vezető lapok kollégiumi életképe után a titkos gyülekezet rajza, a nemzedékeken át féltett és gyarapított krónika tartalmának ismertetése már-már a szellemi elnyomás ellen küzdő fiatal Magyarország hősiességét kelti föl bennünk. De már a vizsgálat, majd a kicsapás leírásában megkeddődik a félfesiklás. Homályos emlékekre és tankönyvek állítására hivatkozva kerestem azt a jelenetet, amelyben a kicsapottak valamikor szétszéledésük előtt fogadalmat tesznek a nemzeti kultúráért vívandó harcra ; nem találtam ; Jenőék mindössze arra tesznek fogadást, hogy tizenkét év múlva találkoznak. Közben azonban a cselekménybe hatalmas sodrassal áramlanak be az anekdotái, komikus, groteszk alakok és mozzanatok ; egymást váltják a mulattató, de a regény eszmei tartalmával igen lazán összefüggő kalandok. Terjedelemben is ezek teszik a mű zömét ; Csollán Bert, Sátorj őrnagy, Korcza fiskális a csúf Biróczyval, Béni bácsi és Bálványd báró kézről kézre adják az olvasót és nemigen hagynak lélekzetet komolyabb gondolatokra ; a szétugrasztott debreceni diákok sorsa egyáltalán nem okoz különösebb aggodalmat. Jenő Kálmán egyenlőre ki se látszik a sok zsáner-alak közül. Természetesen, az arányok határoznak : a Jókai-féle kompozícióhoz hozzátartoznak a könnyű, torz, komikus fejezetek is. Csak-hogy itt ezek viszik a főszólamot ; eltérően »A köszívű ember fiaiban«-féle nagy kompozícióktól, itt a komoly mondanivaló számára jó ideig nem (esztétikai szempontból egyáltalán nem) tudja a hordozó életanyagot megtalálni, illetve megteremteni. Jenő Kálmán fróságát, a magyar kultúráért vívott harcát nem veszi körül olyan élet, mint pl. Biróczy jogászkodását. Számos tünete van annak, hogy Jókai itt messze saját mértékén alul maradjon. Az eszmei küzdelemnek egyik pólusát sem tudja a szenvedély, az elszánt démoniaság vagy hősiesség magas fokára felhevíteni. A Jenő-nagymama, akiben Margócsy József találóan Baradlay Kazimir rokonára ismer, művészi szempontból torzó : nem emelkedik nemhogy a Baradlay-apa sivar fanatizmusáig, de még a Rideg-vary-féle, hidegségével, érzéketlenségével megdöbbenő, száraz cselszövőig sem ; megmarad derék vidéki patriarkális nagyasszonynak, aki este együtt szöfön a leánycseléddekkel. Szemvédelvények szárnyalása, démoniava való fokozódása, emberi és művészi hite már eleve csődöt vall azon, hogy Kálmán elleni ridegsége magával cipeli nehezék gyanánt az ügyefogyott Béni bácsi dédelgetését. Gyulai mutat rá ennek a szenvedélynek egy másik erőtlenségére : úgy indul, mintha Kálmánt féltene, mintha a kedves unokát fenyegető gonosz eszméket és gonosz példaadókat gyűlölné — s végül elfajul Cilike üldözésévé, a szöktetője elleni, nem valami nemes bosszú sóvárgásává. Fanatizmus helyett majomszeretet és korlátolt makacsság bontakozik ki ; vagy ahogy Korcza fiskális nevezi egyszer : hóbort.

Pedig Jenőné alakjában és költészet-ellenességében, a lélektani valószínűségeen túl hatalmas tragikus lehetőségek rejlenek : megmutatni azt a szenvedélyt, amely a féltett és óvott unokát maga taszítja a nyomorba és a megsemmisülésbe —, s aztán emiatt maga is összeomlik. Jókai is pedzi ezt a lehetőséget, de már csak akkor, amikor Jenőnével hiába keresteti unokája sírját. Igaz, hogy ha erre a motívumra építette volna regényét, ez sem lett volna alkalmas a nemzeti problematika illusztrálására. Egyébként azonban Kálmán, amikor íróságáért küzd, nagyanyján kívül láthatatlan ellenfelekkel harcol ; még a nádort, a fölforgatóktól annyira réttegő nádort sem tudjuk komolyan venni ; Jenőtől megtagadja Bánvavaryék játszási engedélyét, Kálmán darabját első előadása után betiltatja —, de úgy látszik, a szép Katinka még a nagy politikai aggodalmait is el tudja altatni, mert egy idő múlva mégis engedélyt ad egyenesen arra, hogy hetenként egyszer a pesti fényes német színházban játszhassanak.

Ez bizony messze elmarad attól a démoni komplottól, amellyel akár a Baradlay-fiúknak, akár Berend Ivánnak meg kell küzdenie. Pedig az egyénifőlötti történelmi erő meglevenítése Jenő Kálmán harcával kapcsolatban legalább olyan fontos volna, mint A köszívű ember fiaiban ; végül is ennek hiánya fosztja meg Jenő alakját és pályáját minden korrajzi hitelétől.

De a pozitív pólus : Jenő sem mérhető az említettek nagvságához. Jókai ugyan igyekszik azokat a vonásokat, amelyekkel hőseit egvebütt nagyra tudja növelni, itt is előtérbe helyezni ; nem arra gondolok, hogy Jenő tehetséges költő, tehetséges festő és csodás táncos, amellet néket elbűvölő ártatlanság és szépség, és minden bizonnyal hivatalnoknak is kiemel-

kedő; inkább magatartásának fel-felbukkanó aszkéta-vonásaira utalnék, amelyek Berend Ivánhoz vagy Kárpáthy Zoltánhoz hozzák közel (éjjel-nappal szorgalmasan tanul, nagyanyja pénzét nem használja fel, mint patvarista ruháját, szobáját maga takarítja stb.). Ezt az alakot azonban Jókai mégsem tudja főhőseinek életét erejével, a nagy hivatás ihlettségével betölteni.

Nagy regényeiben az uralkodó szenvedély pátosza együtt születik meg az ember-alakokkal vagy egy varázsos pillanat megteremti bennük, mint pl. a Baradlay-fiúkban; itt Jókai kiformalta az alakot, de elfelejtett lelket lehelni bele, s utólag kínos, sikertelen próbálkozásokat tesz, hogy ezt a mulasztást pótolja. Azok, akik Jókaija a realista emberábrázolást próbálják belemagyarázni, könnyűszerrel kapaszkodnak bele ezekben a kísérletekbe: mintha Jenőy Kálmán a hivatásáról elteledkező, nagy tehetség képében állna előttünk, akinek gyöngeségével szemben a költő sorozatosan alkalmazza a ráebresztő motívumokat: Cilike szökését, az álmot (jubileumi kiadás I. 237), Csuka Feri látogatását, Barkó Pál cikkét, a színészek megjelenését Bálvándy ünnepségén, az erdélyi drámapályázatot. A valóságban ezek a kísérletek nem Jenőynek, hanem magának az írónak szólnak, aki el-elfelejtkezik Jenőy költő-voltáról, s a mű kétharmadrészében nem is tudja a cselekményt erre alapozni. A költő kezdődő nekihívülései egykettőre lelohadnak. Kálmán titkos frói szenvedélyéről, amelyet éjszakákon át önmagát emésztve űz, a joggyakorlat idején hallunk először (I. 158., 162., 185.). Ekkor Jókai azt is sejteti, hogy az alig húszéves, ifjú lángész azért nem bontakozik meg ki, mert hiányzik életéből az »asszony«, a nagy szerelem élménye. Aztán megjön az »asszony« is: Kálmán egy válópör aktáin át jut el hozzá, és a költészetet elfelejtve a pör labirintusába veti magát. A szép-asszony csábító varázsából egy, még az álmok logikája szerint is elég váratlan, kissé hamisan patetikus álomlátás ébreszti fel, de a hősiesség fuvalma megint pillanatok alatt utolbba, Kálmánnak másnap eszébe se jut a költőség, szalad a másik nő és a hivatali pálya után. Ez bizony erősen útjában áll annak, hogy Jenőy költősége valódi szenvedéllyé fokozódjék, amely végül is megáll a maga lábán és magában hordja igazolását. Azok közé a Jókai-hősök közé tartozik ő, akikben, mint pl. egyik rokonában, az Enyém-tied-övé Aldorfay Incéjében, nem érezzük az eszmei erőt, amely előrehajtja — ellenkezőleg: mindig, külső, váratlan mozzanatok, intések, találkozások lökik előre (erre jó végül a csizmadiamester is); pályájuk nem haladás, hanem ténfergés, lényegük a tehetetlenség. Ilyesmit ért Gyulai is, amikor azt mondja: »Jenőy nyomorog és dolgozik öröm és lelkesülés nélkül, szenved hidegen, mártirrobotból.« Annál hamisabb ez, mert hiszen Jókai egész elgondolása odairányul, hogy Kálmán a hazai környezet *ellenére* legyen nagy író, s ez a környezet zúzza végül össze; valójában a környezettől kapott támogatás mozzanatai megfoghatóbban állanak előttünk, mint azok az okok, amelyek miatt pályája kudarcba fúl.

Nem volna teljes a képünk, ha nyomatékosan rá nem mutatnánk még egy körülményre, amely miatt a regény tartalma, életanyaga és szereplői nem alkalmasak magasabb eszmeiség hordozására. Jókainak virágkorában ez az első regénye, amelyben halmozva, a cselekmény menetébe lényegesen beépítve alkalmazza a romantika kelléktárából vett avult, eszmei jelentőség nélküli bonyodalmakat, motívumokat és cselekmény-elemeket, amelyek aztán komoly hanyatlása korszakában teljesen eluralkodnak egy-egy művén. Az anekdota és a ponyva keveredik e motívumokban; Csollán Bert és Satory Katalin házassága, váratlan szakítás a házasság után, Bálvándy, mint csábító (később ez a motívumsorozat A lélekidomárban); Bálvándy és Csolláné hadjárata egymás ellen; a bonyodalmakkal teli válópör, amelynek nem akar vége lenni; a vagyonos, de csak köznemes férfi és az arisztokrata szépség szerelme (kedves Jókai-motívum ez: Fekete gyémántok, Az élet komédiásai) bővülve rendszerint az »egy férfi két nő közt« helyzetévé; máskor a hirtelen elhidegülés és a mással kötött nagyvilági házasság járul ehhez hozzá (Akik kétszer halnak meg): sablon lesz Jókainál a csábító szíren alakjából (Katinka itt, Scylla kisasszony A lélekidomárban); a férfi-főhőst társadalmilag minél magasabbra viszi föl, hogy aztán onnan váratlanul leejtse, mint Jenőy itt, és Zárkányt Az élet komédiásaiban. Még a színészéletbe, a nemzeti eszme voltaképpeni hordozójába is ponyva-motívumokat lop be: Bányaváry megcsalja a feleségét, az anyagi Cilikét, szeretője pedig rágalomba keveri őt Bálvándyval; természetesen nem marad el az elégtételszerzés »csatányos« jelenete (II. 248); a szépasszony pedig úgy akarja a színészt magának megtartani, hogy külföldre szerződtesse. (Különben éppen az ilyesfajta motívumok közt említtem meg a nemzeti érzéssel űzött elég naív frói játékot, amelynek legemlékezetesebb esete Dorothea grófnő magyarul-tanulása és magyar költősége. Lehet, hogy Jókai itt magint saját korából kapott anyagot, valamelyik Habsburg szemfényvesztő magyarultanulásából.) — A regény utolsó szakaszában aztán még egy válási történet következik: Bálvándy és Dorothea. Ebben a motívumszövevénybe van belevonva a magyar irodalom megalapításának története — csoda-e, ha a nemzeti küzdelem elhalványul, nem jut önállóan szóhoz, s esztétikaiszempontról taldaléknak érezzük?

Mindaz, amit fentebb ismertettem, Jókai pályáján már a hanyatlás jele. Az eszmei mondanivaló jórészt független a regény valóságos életanyagától; a főszereplők maguk sem méltó viselői ennek a magasabb mondanivalónak; a regény számos ágban hőmpölygő bonyodalomát nem a főhős céljáért kialakult küzdelem, hanem közömbös, irodalmi jellegű, avult romantikus konfliktusok mozgatják; ami a regényben igazi íróművészet, az nem a nemzeti eszmeiségből nőtt ki. Éppen ezért az én szememben az Eppur si muove nem »Jókai egyik legjobb regénye« — hanem a készülődő hanyatlás első elszomorító jele.

Barta János